

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Національна доктрина розвитку освіти, Закони України «Про освіту дорослих», «Про додаткову освіту», «Про безперервну освіту», Концепція освіти дорослих в Україні передбачають рівний доступ до здобуття якісної освіти та безперервність освіти, навчання протягом життя. Проте сьогодні у зв'язку із складною соціальною ситуацією набуває поширення так званий феномен «функціональної безграмотності», що є порушенням конституційної вимоги щодо обов'язковості загальної освіти в Україні для усіх громадян, відповідно до потреб різних верств населення, та забезпечення доступності здобуття якісної освіти протягом життя.

Сьогодні вже не викликає заперечень той факт, що досягненню успіху в реформуванні сучасної школи та вирішенню нагальних освітніх проблем сприяє ґрунтовне вивчення, об'єктивна оцінка, творче осмислення та впровадження кращих надбань української освіти і педагогіки з метою оптимального поєднання класичної спадщини минулого та сучасних досягнень наукової думки, органічного зв'язку її з вітчизняною історією, культурою та педагогічним досвідом. У контексті означеного вище набуває актуальності удосконалення системи освіти дорослих, зокрема – шляхом врахування кращих надбань історико-педагогічного досвіду.

Значущим в історії вітчизняної педагогіки є процес ліквідації неписьменності, що припадає на 20–30-і роки ХХ ст. – період різноплановий та суперечливий. Тому аксіоматичним є переконання щодо необхідності докладного та всебічного вивчення історії даного історико-педагогічного, соціально-освітнього процесу загалом та його окремих аспектів, зокрема, організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності (1920–1927 рр.). Наукове дослідження такого плану сприятиме усвідомленню сутності й сенсу цього історико-педагогічного процесу з метою пошуку нових шляхів розвитку національної системи освіти України, зокрема, подальшому удосконаленню теорії і практики освіти дорослих у контексті сучасної концепції безперервної освіти.

Загалом історико-педагогічному аналізу освітнього процесу в Україні періоду 20–30-х років ХХ ст. присвячено праці Н. Баловсяк, Л. Березівської, Л. Гаєвської, Н. Кротік, М. Кузьменко, О. Петренко, Л. Потапової, О. Сараєвої, О. Сухомлинської, Т. Цвірової та ін.

Серед перших публікацій, присвячених діяльності закладів з ліквідації неписьменності виокремлюються праці радянських дослідників Л. Биргера, Л. Гибаддуліної, А. Іванової, А. Ісмаїлова, Н. Крупської, Т. Мусаєвої та ін. В Україні вивченням проблеми ліквідації неписьменності в період 20–30-х рр. ХХ століття займалися Ф. Аріпов, А. Воронець, Т. Коломієць, В. Куманєв та ін.

Заслужують на увагу наукові дослідження та розвідки сучасних учених, які розглядають цей феномен у контексті інших проблем історико-педагогічної науки – Л. Вовк («Історія освіти дорослих в Україні», 1994), В. Гололобова («Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках», 1998), Н. Гупана («Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект)», 2001), Н. Побірченко («Педагогічна й науково-просвітницька діяльність Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)», 2001), І. Козак («Історико-педагогічна характеристика українських букварів кінця ХІХ – початку ХХ ст.», 2004), Н. Коляди («Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)», 2004)», Л. Березівської

(«Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті», 2009) та ін.

Однак, історіографічний огляд проблеми дає підстави стверджувати про відсутність комплексного дослідження організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності на території України у 1920–1927 роках як закономірного, об'єктивно зумовленого і цілісного процесу. У науковій літературі наявне лише фрагментарне висвітлення окремих аспектів цього соціокультурного явища, розрізнених як у науково-теоретичному, так і в хронологічному плані.

Вивчення стану розробленості досліджуваної проблеми дало змогу виявити *суперечності* між:

– замовленням держави на генерацію представників української нації, здатних навчатися упродовж життя, та недостатнім урахуванням кращих надбань вітчизняної освіти і педагогіки щодо організації освіти дорослих;

– значенням досвіду роботи закладів з ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках та відсутністю системних праць з означеної проблематики.

Отже, важливість об'єктивного осмислення історичного досвіду процесу ліквідації неписьменності в Україні, необхідність реформування змісту освіти на основі творчого використання спадщини минулого та недостатня наукова розробленість проблеми і зумовили вибір теми дослідження – **«Організаційно-педагогічні засади ліквідації неписьменності в Україні в 1920–1927 роках»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до тематичного плану досліджень науково-дослідної лабораторії «Педагогічне краєзнавство Черкащини», теми кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (державний реєстраційний номер 0111U009198) та держбюджетної теми «Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (державний реєстраційний номер № 2201020), що розроблялася в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини упродовж 2013–2015 років. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 9 від 24.01.2011 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 22.02.2011 р.).

Мета дослідження – виокремити та схарактеризувати організаційно-педагогічні засади ліквідації неписьменності на території України в 1920–1927 роках.

Відповідно до теми та мети визначено **завдання дослідження**:

- 1) здійснити аналіз історіографії проблеми, розкрити джерельну базу дослідження;
- 2) окреслити нормативно-правові та змістово-процесуальні засади діяльності закладів з ліквідації неписьменності в Україні у досліджуваній період;
- 3) визначити етапи ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках;
- 4) схарактеризувати принципи, завдання, зміст, форми і методи освітньої діяльності закладів з ліквідації неписьменності та особливості підготовки педагогічних кадрів.

Об'єкт дослідження – ліквідація неписьменності в Україні у 1920–1927 роках.

Предмет дослідження – нормативно-правовий, змістово-процесуальний та педагогічний аспекти ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках.

Методи дослідження. На різних етапах дослідження використовувалися такі методи:

- *конкретно-пошуковий* (теоретичний аналіз, синтез, систематизація і класифікація архівних документів та друківаних джерел із досліджуваної проблеми) для визначення теоретичних засад дослідження;

- *логіко-історичний аналіз* (аналіз матеріалів педагогічних видань, навчально-методичної літератури, архівних документів, статистичних відомостей) для відстеження діяльності українських пунктів з ліквідації неписьменності;

- *конструктивно-генетичний* – для висвітлення суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-національних передумов виникнення та визначення етапів розвитку українських лікпунктів, недільних шкіл, шкіл для дорослих та малописьменних в Україні;

- *порівняльно-зіставний* (зіставлення й порівняння подій, явищ і фактів) для відстеження генези поглядів щодо означеної проблеми, здійснення аналізу навчальних планів, програм, підручників і посібників на різних етапах розвитку українських закладів з ліквідації неписьменності);

- *історико-ретроспективний* – для характеристики організаційно-педагогічних засад, принципів, завдань, змісту, форм і методів освітньої діяльності закладів з ліквідації неписьменності 1920–1927 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 20–30-і роки ХХ ст. Вибір нижньої межі (1919 рік) обумовлений початком процесу ліквідації неписьменності в Україні (УСРР) відповідно до Декрету від 26 грудня 1919 р. про ліквідацію неписьменності. Верхня межа (1927 рік) пов'язана із завершальним етапом плану ліквідації неписьменності – зобов'язанням ліквідувати неписьменність населення повністю до 10-ї річниці Жовтневої революції.

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальній належності українських земель у визначених хронологічних межах, а саме – території Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Джерельну базу дослідження становлять:

- документи урядів УСРР та СРСР щодо процесу ліквідації неписьменності;

- законодавчі акти та постанови центральних комітетів Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків та Комуністичної партії України;

- статистичні відомості, збірники документів, навчально-методична література, спогади, праці вітчизняних та зарубіжних науковців;

- праці державних і громадських діячів, провідних педагогів досліджуваного періоду;

- матеріали історико-педагогічних досліджень (автореферати, дисертації, монографії), довідково-бібліографічна література;

- педагогічні періодичні видання 1920–1927 років: «Геть неписьменність» (1924–1936 рр.), «Самоосвіта» (1920–1937), «За грамоту» (1920–1930), «На штурм неписьменності» (додаток до газети «Плуг і молот»), «Радянське будівництво» (додаток до газети «Вісті»), «Советская педагогика» (1937–1991) та ін.;

- документи, що зберігаються у фондах архівних установ: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, м. Київ (фонд № 387 –

Центральна комісія Всеукраїнського ленінського товариства «Геть неписьменність»), (фонд – № 166 Наркомосу УСРР), (фонд № 264 – Всеукраїнське правління товариства «Друзі дітей» при Всеукраїнському ЦВК); Державного архіву Харківської області, м. Харків (фонд № 200 – Правління Харківської спільноти поширення в народі грамотності 1869–1920 рр.), (фонд № 103 – Відділ народної освіти Харківського повітового виконавчого комітету Ради робочих, селянських та красноармійських депутатів); Державного архіву Черкаської області (фонд № 410 – Товариство «Геть неписьменність»);

– матеріали фондів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького; Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка; Національної історичної бібліотеки України; Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зокрема, Інституту рукописів; Наукової бібліотеки Інституту історії НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки НАПН України та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше розкрито організаційно-педагогічні засади ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках, з метою конкретизації яких виокремлено нормативно-правовий (схарактеризовано нормативно-правове забезпечення: законодавчі акти, постанови, положення, інструкції, декрети тощо), змістово-процесуальний (робота надзвичайних комісій з ліквідації неписьменності загальнодержавного та місцевого рівнів, функціонування лікпунктів, підготовка педагогічних кадрів, робота конференцій з питань методичного забезпечення, запровадження спеціальних умов організації освітньої діяльності з ліквідації неписьменності) та педагогічний (принципи, завдання, зміст, форми і методи освітньої діяльності закладів з ліквідації неписьменності) аспекти; визначено періодизацію розвитку ліквідації неписьменності (1-й етап – початковий (1919 – середина 1921 р.); 2-й етап – тимчасового згортання ліквідації неписьменності в Україні (друга половина 1921 – перша половина 1923 р.); 3-й етап – переломний (1923 – друга половина 1924 р.); 4-й етап – виходу із кризи в боротьбі з неписьменністю (1925–1926 рр.); обґрунтовано особливості організації освітньої діяльності в закладах з ліквідації неписьменності в Україні у досліджуваний період, а саме: виділено принципи (гуманізму, природовідповідності, індивідуалізації, диференціації, демократизму, зв'язку навчання і виховання з життям, свідомості, активності, самостійності, доступності, наочності, народності та ін.), завдання (поширення знань та підвищення освітньо-культурного рівня населення, розумове виховання та розвиток дітей і дорослих, моральне виховання та розвиток учнів, соціалізація особистості дітей і дорослих), організаційні форми (шкільні та позашкільні, індивідуальні, групові та колективні), методи (словесні, наочні, практичні та за рівнем самостійної розумової діяльності); розкрито систему методичної роботи закладів ліквідації неписьменності (запровадження передового педагогічного досвіду, створення творчої атмосфери у колективі, поєднання різних форм організації теоретико-практичної освіти та самоосвіти, проведення анкетування, статистично-описової звітності);

уточнено наукові знання про нормативно-правове забезпечення діяльності закладів з ліквідації неписьменності в Україні у досліджуваний період;

подальшого розвитку набуло висвітлення особливостей підготовки педагогічних кадрів; ролі громадської та приватної ініціативи (участь низки державних та

громадських об'єднань і товариств, відмінних за підпорядкуванням) та педагогічної думки в розвитку ліквідації неписьменності як форми соціального виховання в Україні у 1920–1927 роках.

До наукового обігу введено маловідомі та раніше невідомі архівні документи, історичні факти, що підтверджують специфіку організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності на території України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що фактичний матеріал та основні положення і висновки дослідження сприятимуть збагаченню історико-педагогічного знання, усвідомленню й аналізу організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках і можуть бути використані як навчально-методичне забезпечення для розширення та доповнення курсів «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Теорія та історія соціального виховання», «Історія України» у вищих навчальних закладах.

Зібраний, проаналізований, узагальнений матеріал та результати дослідження використовуються у роботі науково-дослідної лабораторії «Педагогічне краєзнавство Черкащини» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; можуть бути використані при укладанні підручників, навчальних посібників та іншої навчально-методичної літератури; у подальших наукових дослідженнях із загальної педагогіки та історії педагогіки з метою повного і цілісного відтворення особливостей розвитку педагогічної думки й історії національної освіти.

Результати дослідження впроваджено в навчальний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (акт про впровадження № 1523/01 від 16.06.2015 р.), Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка (акт про впровадження № 1/418 від 18.06.2015 р.), Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (акт про впровадження № 818 від 22.06.2015 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (акт про впровадження № 06/1373 від 16.06.2015 р.), Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (акт про впровадження № 25.2/1027 від 14.07.2015 р.), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (акт про впровадження № 2212/01-55/33 від 16.06.2015 р.).

Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві. У колективній монографії «Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (співавтори І. Албул, О. Балдинюк, Л. Березівська, Г. Бондаренко, О. Гоменюк, В. Ісаченко, Н. Коляда, О. Матрос, Ю. Підвальна, Н. Побірченко, І. Резніченко, С. Роєнко, Л. Хоменко, О. Шевчук) автором висвітлено початковий етап ліквідації неписьменності (1919 – першої половини 1921 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня, а саме: *міжнародних* – «Удосконалення форм і методів підготовки професійно компетентних працівників освіти» (Черкаси, 2010), «Człowiek w Europie – skąd i dokąd zmierzamy» (Республіка Польща, м. Гдиня, 2011), «Педагогічні та психологічні науки: історія розвитку, сучасний стан та перспективи досліджень» (Одеса, 2014), «Стан та перспективи розвитку педагогічних та психологічних наук»

(Київ, 2014); *всеукраїнських* – «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013), «Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (Умань, 2014); *регіональних* – «Наука. Освіта. Молодь» (Умань, 2009, 2010), «Здобутки вчених Черкащини» (Умань, 2010), на засіданнях кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2011–2015); у роботі Центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування (МОН України і НАПН України) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 14 одноосібних публікаціях, із яких 6 відображають основні наукові результати дисертації (1 – у зарубіжному фаховому періодичному науковому виданні), 7 – апробаційного характеру, 1 – додатково відображає результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (374 найменування, із них 25 архівних джерел), 18 додатків на 40 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 272 сторінок, із них – 190 сторінок основного тексту. Робота містить 8 таблиць, 3 схеми, 1 діаграму.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; визначено територіальні, хронологічні межі та схарактеризовано джерельну базу дослідження; подано відомості про апробацію результатів, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** – «*Ліквідація неписьменності в Україні у 1920–1927 роках як історико-педагогічна проблема*» – здійснено аналіз історіографії проблеми та джерельної бази дослідження, ретроспективний аналіз становлення та розвитку організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності в Україні в 1920–1927 роках.

Запропонована у дослідженні періодизація історіографії проблеми дослідження організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності в Україні 1920–1927 років здійснена за принципом поділу літературних джерел з обраної теми на кілька періодів відповідно до їх змістового наповнення та конкретного адресата.

Так, перший період окреслено межами 20 – 30-і роки XX століття. Праці цього періоду представлено переважно розробками і виступами державних і політичних діячів, а також керівників і безпосередніх учасників кампанії з ліквідації неписьменності (Р. Бондарев, В. Васютинський, А. Воронець, Н. Крупська). Встановлено, що друковані праці 1920–1930-х років XX століття дозволяють ознайомитися з офіційними та ідеологічними установками стосовно проблеми дослідження.

З'ясовано, що окрема роль у справі ліквідації неписьменності належала товариству «Геть неписьменність», яке у 1925 р. мало 1500 осередків (59 тис. членів), залучаючи до роботи значні громадські сили. Серед завдань діяльності виокремлювалися такі: відкриття шкіл лікнепу, організація та функціонування гуртків, укладання підручників та розповсюдження інформаційних плакатів, видання газети

«Геть неписьменність!» та журналу «За грамоту». Вагомий показник результативності – близько 4 млн неписьменних опанували грамотою.

До другого періоду історіографії проблеми ліквідації неписьменності населення зараховано 40–80-і рр. ХХ ст. У цей період означена проблема висвітлювалася істориками в працях більш загального характеру (Д. Елькіна, А. Іванова, М. Зінов'єва, А. Плешакова).

Вивчення історіографії третього періоду (середина 1980-х років – по теперішній час) засвідчило, що з початком перебудови і загальної демократизації суспільства відбувся злам у бік аналітичного, об'єктивного вивчення історії, зокрема, і питань ліквідації неписьменності. Встановлено, що на сьогоднішній день у дослідженнях істориків педагогіки України не створені фундаментальні праці з проблеми ліквідації неписьменності, водночас заслуговують на увагу наукові дослідження та розвідки сучасних учених, які розглядають ліквідацію неписьменності у контексті інших проблем історико-педагогічної науки (О. Адаменко, Т. Антонюк, В. Берека, Л. Березівська, Л. Ваховський, В. Гололобов, Н. Гупан, С. Дмитренко, В. Курило, Н. Коляда, Н. Левицька, Н. Побірченко, О. Петренко, О. Петришин, О. Сараєва, О. Сухомлинська, В. Федяєва, Л. Цибулько). З'ясовано, що здебільшого дослідники, особливо в середині 80–90-х років, вважали, що держава не змогла б тільки власними силами ліквідувати неписьменність у країні, де значна частина населення не вміла ні читати, ні писати. Скрутне економічне становище не давало змоги витратити значні кошти на заходи, пов'язані з навчанням грамоти. У цій ситуації необхідною була участь громадських організацій.

Аналіз історіографії проблеми організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках дозволив дійти висновків, що в історико-педагогічній літературі ця тема не розкрита з належною повнотою і цілісністю, а представлена описово та фрагментарно.

Здійснивши аналіз різних підходів до класифікації джерел, джерельну базу дисертаційного дослідження поділили на 2 групи: матеріали архівних фондів та опубліковані джерела.

Показано, що найбільша кількість матеріалів зосереджена у зібраннях Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема, у документах фондів: Ради народних комісаріатів України (Ф. 2), Центральної комісії Всеукраїнського ленінського товариства «Геть неписьменність» (Ф. 387), Наркомосу УСРР (Ф. 166), Всеукраїнського правління товариства «Друзі дітей» при Всеукраїнському ЦВК (Ф. 264). В архівних документах зібрано матеріали, що відображають діяльність органів системи освіти з організації діяльності закладів з ліквідації неписьменності України у досліджуваній період.

Значний масив інформаційних та статистичних відомостей про кількість та стан лікпунктів, про кількість неписьменних та малописьменних збережено у фонді Центрального комітету Всеукраїнського ленінського товариства «Геть неписьменність» (Ф. 387). На основі аналізу цих архівних матеріалів визначено роль товариства в процесі ліквідації неписьменності, схарактеризовано форми та методи його роботи у подоланні неписьменності серед населення України 1920–1927 роках, висвітлено матеріали законодавчої бази, нормативні акти та розпорядження, які регулювали процес ліквідації неписьменності на території України у досліджуваній період.

Встановлено, що представлені документи у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України відображають не тільки державну політику щодо ліквідації неписьменності, але й процес реалізації її в регіонах.

Значною науковою цінністю характеризуються матеріали фондів Державного архіву Харківської області: Правління Харківської спільноти поширення в народі грамотності 1869–1920 рр. (Ф. 200), Відділу народної освіти Харківського повітового виконавчого комітету Ради робочих, селянських та красноармійських депутатів м. Харків (Ф. 103). Загалом, у фондах цього архіву представлено постанови, інструкції, звіти про роботу установ народної освіти в досліджуваній період.

Документи Державного архіву Черкаської області, зокрема, з фонду Товариства «Геть неписьменність» (Ф. 410), дозволили виявити факти подолання неписьменності безпосередньо на місцях. Указані матеріали архівних фондів уможливили вивчення та аналіз практично всіх аспектів досліджуваної проблеми, а саме: організації і функціонування лікнепів, участі у них фізичних та юридичних осіб. Окрім того, архівні документи дозволили виявити специфіку роботи в місті і на селі, серед різних верств населення, серед жінок і чоловіків, різних вікових груп, а також прослідкувати соціальний аспект ліквідації неписьменності.

Істотне значення для дослідження організаційно-педагогічних засад щодо ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 рр. мали нормативно-правові документи (накази, інструкції, доповіді, методичні листи тощо), що видавалися Наркомосом, Головоцвухом та ін. У них відображено позицію освітніх керівних органів стосовно ліквідації неписьменності, особливості кадрового забезпечення та інші аспекти розвитку досліджуваного соціально-педагогічного явища. Тому до другої групи джерельної бази дослідження – опублікованих джерел – зараховано законодавчі акти та постанови центральних комітетів Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків та Комуністичної партії України, урядів СРСР та УСРР, де висвітлювалися питання розвитку системи освіти та подолання неписьменності. Серед основних документів виокремлюємо такі: Декрет Ради народних комісарів «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» (1919); Декрет Ради народних комісарів «О создании Чрезвычайной комиссии по ликвидации неграмотности» (1920); Постанову Ради народних комісарів «Об обеспечении Всероссийской чрезвычайной комиссии по ликвидации неграмотности предметами и канцелярскими принадлежностями и о поставках работников комиссии продовольственным пайком первой категории» (1920); Постанову «Про боротьбу з неписьменністю» (1921); Постановление X Всероссийского съезда Советов после доклада Наркомпроса (1922); Декрет «Про ліквідацію неписьменності» (1923); Постанову Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів Російської Федерації «О ликвидации неграмотности среди допризывников» (1923); Постанову Ради народних комісарів УСРР «Про ліквідацію неписьменності серед допризовників і осіб змінного складу терчастин» (1923); Постанову «Про культурну роботу на селі» (1924); Постанову «Про тиждень боротьби з неписьменністю» (1924); Постанову Центрального комітету Комуністичної партії України «Про роботу товариства «Геть неписьменність» (1925); Постанову Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу «Про роботу комісії з ліквідації неписьменності» (1925); Постанову Всеукраїнського центрального виконавчого комітету «Про введення навчання серед дітей» (1925) та ін.

Також значну вагу серед офіційно-політичних документів мають директиви Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків), Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, циркуляри та інструкції Наркомату освіти СРСР, УСРР з питань напрямків розвитку системи освіти, подолання неписьменності серед населення.

Окрему увагу привернули збірники нормативних документів і актів, серед яких: «Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (1920–1940)»; збірник документів і матеріалів «Комітети незаможних селян Харківщини 1920–1933»; збірник документів «Культурне будівництво в Українській СРР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959»; Агіт-збірник із проведення кампанії з ліквідації неписьменності на селі (1924). У названих збірниках подано декрети, постанови, розпорядження, законодавчі акти уряду, які забезпечували розвиток системи освіти України, регулювали соціально-правову базу ліквідації неписьменності, контролювали процес подолання неписьменності серед населення.

Одну з підгруп опублікованих джерел, що містять інформацію щодо ліквідації неписьменності, становить періодична преса 1920–1927 рр., зокрема «Геть неписьменність» (1924–1936), «Самоосвіта» (1920–1937), «За грамоту» (1920–1930), «На штурм неписьменності» (додаток до газети «Плуг і молот»), «Радянське будівництво» (додаток до газети «Вісті»), «Советская педагогика» (1937–1991) та ін. Вказані газети та журнали містять фактичний і статистичний матеріал щодо досліджуваної тематики. Окрім цього, на сторінках зазначених видань публікувалися матеріали документального характеру: резолюції, протоколи нарад з питань культурного будівництва, звернення до громадян і організацій від імені комісій і місцевих партійних органів, а також добірки статистичних даних, що характеризують підсумки виконаної роботи з ліквідації неписьменності. У цих виданнях друкували статті керівників і безпосередніх учасників кампанії, висвітлювали хід і результати роботи на місцях, давали конкретні рекомендації «ліквідаторам». Отже, матеріали періодики дають змогу детальніше розглянути і проаналізувати історію ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках, проте публікації по суті мали ідеологічний, пропагандистський характер, що в деяких випадках викликає сумнів щодо їх об'єктивності.

Особливе значення відіграють так звані наративні джерела, що складаються з художніх творів, мемуарів, пісень, віршів тощо.

Отже, аналітичний огляд основних груп джерельної бази дослідження історії організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках свідчить, що, незважаючи на директивний і часто адміністративно-командний характер історико-педагогічних джерел досліджуваного періоду (особливо це стосується документів Комуністичної партії, комсомолу та інших структур з ліквідації неписьменності), вони містять узагальнення певних етапів розвитку, оцінку та аналіз досягнень і недоліків процесу ліквідації неписьменності як соціально-педагогічного явища.

Підсумовуючи історіографічний аналіз архівних матеріалів, книжкових видань і періодики щодо проблеми ліквідації неписьменності, стверджуємо, що історіографія процесу ліквідації неписьменності почала формуватися з початку проведення цієї

діяльності після підписання Декрету «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» у кінці 1919 року і триває до теперішнього часу. Дія цього документа поширювалась і на територію сучасної України.

У другому розділі – «*Розвиток ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках*» – визначено та схарактеризовано етапи розвитку ліквідації неписьменності в Україні:

Перший етап – *початковий* (1919 – перша половина 1921 р.) – характеризується зародженням справи ліквідації неписьменності в Україні, задля чого Радою народних комісарів було прийнято перший документ – Декрет «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» (1919). На виконання визначених у документі завдань у країні створювалися бібліотеки, робітничі клуби, школи неписьменних, народні університети і подібні освітні заклади.

Упродовж зазначеного відрізка часу питання ліквідації неписьменності розглядалося під час роботи цілої низки наукових та громадських зібрань: II Всеросійський з'їзд Рад (1917); I Всеросійський з'їзд з освіти (1918); VIII з'їзд Російської комуністичної партії (більшовиків) (1919); I Всеросійський з'їзд з позашкільної освіти (1919); Третій з'їзд профспілок (1920); XIV Всеросійський з'їзд Рад (1921) та ін. У резолюціях з'їздів загалом наголошувалось на формуванні громадянської свідомості щодо необхідності опанування грамотністю, на потребі створення умов для ліквідації неписьменності, застосування конкретних, більш радикальних заходів її подолання.

Другий етап – *тимчасового згортання ліквідації неписьменності в Україні* (друга половина 1921 – перша половина 1923 р.) – ознаменувався початком нової економічної політики, коли Українська республіка вперше приймає свій документ – 1-й закон Раднаркому України від 21 травня 1921 року, Постанову «Про боротьбу з неписьменністю» (1921). До I половини 1923 року завершився другий етап ліквідації неписьменності в Україні, що мав ознаки тимчасового згортання. Причинами цього явища були: перехід фінансування ліквідації неписьменності з державного на місцеві бюджети, які відчували нестачу коштів; ліквідаторський настрій тих організацій, які відповідали за організацію боротьби з неписьменністю; скорочення штатів в апараті надзвичайних комісій, політосвіт тощо. Водночас в Україні в більшості губерній спостерігалось згортання боротьби за ліквідацію неписьменності, проте заходами свідомої громадськості вона, хоч не так інтенсивно, але все ще тривала.

Третій етап – *переломний* (1923 – друга половина 1924 р.) характеризувався розробкою чіткої нормативно-правової бази ліквідації неписьменності, планів її ліквідації серед різних верств населення; формуванням громадської думки щодо необхідності лікнепу; створенням Товариства допомоги з ліквідації неписьменності; а найголовніше – віднайденням джерел її фінансування. Особливе значення мали нормативні документи: Декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету Ради народних комісарів РСФРР «О ликвидации неграмотности» (1923); інструкція щодо організації та праці пунктів ліквідації неписьменності на селі та у місті (1924), інструкція щодо організації та праці шкіл для малописьменних (1924), Закон Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів УСРР «Про ліквідацію неписьменності» (1924). Впродовж окреслених років виокремилися чіткі орієнтири та перспективи щодо ліквідації неписьменності в Україні.

Упродовж четвертого етапу – *виходу із кризи в боротьбі з неписьменністю* (1925–1926 рр.) – спостерігався розвиток народного господарства та деяке зміцнення центрального й місцевого бюджетів, що значною мірою сприяли розвитку народної освіти; крім уже традиційних лікнепів, з'явилися загальноосвітні школи для неписьменних підлітків; активізувалося видання букварів, книг для читання, порадишників. Зазначені питання обговорювалися на з'їздах та наукових конференціях, зокрема, на III з'їзді ліквідаторів неписьменності (1924), 3-тій Всеукраїнській методичній конференції лікнепу (1925) та ін. Напрацьовані резолюції щодо організаційних засад ліквідації неписьменності у досліджуваній період відобразилися у документах: Циркулярі Головополітосвіти Наркомосу України «Про заходи з ліквідації неписьменності серед підлітків» (1925), Постанові Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу «О работе комиссии по ликвидации неграмотности» (1925), Постанові Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу «Про роботу товариства «Геть неписьменність» (1925), Постанові Всеукраїнського центрального виконавчого комітету «Про введення навчання серед дітей» (1925) та ін.

У третьому розділі – «Педагогічні засади ліквідації неписьменності у 1920 – 1927 роках» – здійснено аналіз стану грамотності населення в Україні, виокремлено принципи, завдання, зміст, форми і методи освітньої діяльності закладів з ліквідації неписьменності в Україні.

Установлено, що період ліквідації неписьменності 1920–1927 рр. уможливив апробацію, запровадження та популяризацію нових педагогічних ідей, принципів, організаційно-педагогічних форм навчально-виховного процесу, методів та прийомів. Поряд із застосуванням класичних теоретичних освітніх засад, вироблених прогресивними педагогами, ліквідатори неписьменності і самі відпрацьовували методики викладання багатьох навчальних дисциплін, ураховуючи контингент учнів, удосконалювали методику навчання і виховання, здійснювали підвищення кваліфікації учителів і т.п.

Доведено, що у справі ліквідації неписьменності керувалися такими основними принципами: гуманізму, природовідповідності, індивідуалізації, диференціації, демократизму, зв'язку навчання і виховання з життям, свідомості, активності, самостійності, доступності, наочності, народності та ін. Зміст досліджуваного процесу полягав у реалізації низки завдань: поширення знань та підвищення освітньо-культурного рівня населення, розумове виховання та розвиток дітей і дорослих, моральне виховання та розвиток учнів, соціалізація особистості.

У дослідженні відзначена деяка «розмитість» та нечіткість тогочасної освітньої термінології, зокрема, у визначенні категорій «форма», «метод», «прийом» (що змушувало окремих авторів зупинитися на технології їх використання, не заглиблюючись у теорію питання). Сучасники пояснювали цей факт недостатнім науковим обґрунтуванням методологічних основ цієї галузі освіти.

З'ясовано, що у період ліквідації неписьменності в 1920–1927 роки існували два способи охоплення навчанням неграмотних: шкільний (лікпункти і школи) та позашкільний (індивідуально-групове навчання вдома). Традиційною шкільною формою ліквідації неписьменності на початку 20-х років ХХ ст. була класно-урочна система навчання. Численні методичні документи, інструктивні листи та різного роду

рекомендації орієнтували організацію навчання на проведення занять за урочною системою і формування учнівського контингенту в групи по 25–30 осіб, що відповідало стандартному класу. Індивідуально-групова була більш результативною формою навчання, тому упродовж 1924–1927 років на території України за допомогою такої форми було навчено грамоти понад 80 000 осіб.

Установлено, що методи навчання грамоти, які застосовувалися для навчання дорослого неписьменного населення, ґрунтувалися цілком на індивідуально-психологічних особливостях учнів, а саме: а) на ролі аперцепції в житті дорослих; б) на ролі аналітичної праці; в) на характері творчої праці – що були об'єднані в комплексну систему навчання, в основу якої в УСРР покладено політграмоту як навчальний матеріал.

У дослідженні проаналізовано такі методи навчання грамоти: букво-складовий, звуковий, звуко-складовий, синтетичний, звуко-розкладовий, аналітичний, американський, аналітико-синтетичний, самостійне письмо, метод самостійної роботи, метод бесіди, метод пояснення та розповіді, ілюстрації та демонстрації, бригадно-лабораторний, комплексний. Окрім зазначених, на третій Всеукраїнській конференції лікнепу (1925) були прийняті й інші методи для організації класно-урочного навчання неписьменних та малописьменних: дослідчий метод, екскурсійний, трудовий, ілюстративний, словесний, елементарна систематична праця. Заняття в школі лікнепу мали носити колективний характер, що базувався як на загальній, так і на технічній індивідуальній підготовці всіх учасників; найдоцільнішим методом занять була спільна розмова та праця.

З'ясовано, що на початковому етапі ліквідації неписьменності першим і основним підручником у системі лікнепів для навчання неграмотного дорослого населення був буквар. На наступних етапах ліквідації неписьменності використовувалося декілька видів підручників: букварі, книги для читання, підручники з окремих предметів. Аналіз підручників та посібників з ліквідації неписьменності у період 1920–1927 рр. засвідчив недостатність навчально-методичної літератури з означеної проблематики. Певною мірою цю потребу задовольняли наявні підручники та посібники попередніх років, однак така навчальна література не відповідала вимогам навчання неписьменних. Поступово розроблялися нові вимоги до навчальної літератури і з'явилися нові підручники, посібники для неписьменних та малописьменних. Утім, вирішити проблему повністю не вдалося через брак коштів на забезпечення закладів з ліквідації неписьменності засобами навчання, а тому часто для навчання неписьменних використовували газети та журнали.

Основними підручниками та посібниками, які використовувалися для ліквідації неписьменності були: буквар «Долой неграмотность! (Букварь для взрослых)» (1919) (Д. Елькіна); буквар «Долой неграмотность» (1920) (автори: Д. Елькіна, Н. Богуславська та А. Курська); «Буквар для взрослых» (1920) (Д. Елькіна); книга «Ликвидаторам неграмотности. Практическое руководство» (1921); «Перша читанка» (1921) (уклад. А. Воронець); азбука й читанка для дорослих «Битий шлях» (1922); перша українська читанка «Червона зброя» (1924) (А. Воронець); збірник до читання в школах малописьменних дорослих «Дев'яте січня 1905 року» (1924) (А. Воронець).

З'ясовано, що у 1920-і роки Наркомос здійснював активний пошук найбільш ефективної системи навчання, намагався пробуджувати творчість педагогів при

складанні програм навчання та навчальних планів. Водночас підкреслено, що у досліджуваний період не було стабільних навчальних планів і програм, що пов'язано з одночасною розробкою нового змісту освіти. За дозволом Наркомосу УСРР школи могли працювати за навчальними планами, складеними органами освіти або ж самими школами, які можна було змінювати залежно від конкретних умов. Та все ж деякі програми та методичні рекомендації для навчання неписьменних та малописьменних існували: «Математическая грамота» (указания для руководителей) (1922) (Н. Богуславська); «Руководство для преподавания начальной математики взрослым» (1922) (В. Куперштейн); «Порадник до самопідготовки до робітників лікнепу (Курс лікнепу вдома). Видання друге» (1926).

Виявлено, що процес формування системи підготовки ліквідаторів пройшов складний шлях, як і весь рух з ліквідації неписьменності. Основна робота з підготовки кадрів будувалася на ентузіазмі. Проте, практика показала, що на самодіяльній основі це завдання не могло бути вирішене належним чином ні з погляду набуття необхідного професіоналізму, ні з погляду матеріального забезпечення. Самодіяльні методи, стихійний пошук матеріальних джерел також були малоефективними. Якщо питання матеріального забезпечення функціонування шкіл для дорослих (приміщення, опалювання, освітлення, канцелярське приладдя, букварі тощо) можна було вирішити за допомогою місцевих ресурсів, залученням надзвичайних комісій, то питання оплати праці ліквідаторів при загальному важкому економічному становищі країни на засадах ентузіазму вирішити було неможливо.

У кінці 20-х років ХХ століття робота з підготовки кадрів – ліквідаторів неписьменності посилилася. На території України темпи роботи зросли в 5–6 разів. Для досягнення намічених цілей залучили тисячі комсомольців на різні ділянки роботи з ліквідації неписьменності. Саме з цією метою на території України в 1927 році відбулося кілька практичних заходів: по-перше, мобілізовано п'ять тисяч комсомольців на постійну роботу як ліквідаторів, по-друге, виділено понад десять тисяч організаторів лікнепроботи, на яких покладено всю організаційну роботу, пов'язану з обліком неписьменних, створенням мережі груп, шкіл. Третім заходом у цій справі стало виділення письменних комсомольців для індивідуально-групового навчання працівників та їхніх родин удома.

З метою надання працівникам мінімуму організаційних та практичних знань і навичок було запроваджено короткотермінові (одно-дводенні) курси. До роботи залучали десятки тисяч нових людей, які горіли бажанням допомогти і мали для цього елементарні знання. З'ясовано, що питання кадрового забезпечення було по суті головним в організації роботи. Завдяки спільним зусиллям держави і громадських організацій, за активної підтримки з боку робітників, селян, учителів, незважаючи на всі труднощі, було досягнуто відчутних результатів.

У дослідженні визначено причини невиконання плану ліквідації неписьменності до 10-х роковин Жовтневої революції, серед яких: фінансова невідповідність поставлених завдань з ліквідації неписьменності та реальних можливостей молодій країні; відсутність злагодженості у роботі державних і громадських організацій; відсутність належних кадрів з ліквідації неписьменності на місцях; рецидив малописьменності; необхідність запровадження загального навчання дітей шкільного віку та ін.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та вирішення важливого й актуального завдання, що полягає у виявленні та розкритті організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і стали підставою для таких висновків:

1. Здійснено аналіз історіографії проблеми та представлено за трьома хронологічними етапами: 20–30-і роки ХХ століття (праці цього періоду представлені переважно розробками та виступами державних і політичних діячів, а також керівників і безпосередніх учасників кампанії з ліквідації неписьменності. Друковані праці 1920–1930-х років ХХ століття висвітлюють офіційні та ідеологічні установки стосовно проблеми дослідження); 40–80-і роки ХХ ст. (проблема розглядалася істориками в працях більш загального характеру); середина 1980-х років – по теперішній час (аналітичне, об'єктивне висвітлення історії. На сьогоднішній день у дослідженнях з історії педагогіки України відсутні цілісні праці з проблеми ліквідації неписьменності, але науковці не оминали її в контексті інших досліджень).

Джерельну базу дослідження становлять праці, створені впродовж усіх періодів історіографії і об'єднані у 2 групи: матеріали архівних фондів та опубліковані джерела. Перша група – матеріали архівних фондів (законодавчі акти, збірники документів, статистичні матеріали, мемуари, спогади, періодична преса), зокрема, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Київської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Черкаської області.

Друга група – опубліковані джерела: періодика, законодавчі акти, постанови та директиви центральних комітетів Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків та Комуністичної партії України, урядів СРСР та УСРР, циркуляри та інструкції Наркомату освіти СРСР, УСРР, збірники нормативних документів та актів, нарративні джерела, монографії вітчизняних дослідників у галузі історії педагогіки.

2. З метою окреслення нормативно-правових та змістово-процесуальних засад схарактеризовано документи (законодавчі акти та постанови центральних комітетів Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків та Комуністичної партії України, урядів СРСР та УСРР), у яких висвітлювалися питання розвитку системи освіти та подолання неписьменності.

Основними організаційними документами визначено: Декрет Ради народних комісарів «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» (1919); Декрет Ради народних комісарів «О создании Чрезвычайной комиссии по ликвидации неграмотности» (1920); Постанову Ради народних комісарів «Об обеспечении Всероссийской чрезвычайной комиссии по ликвидации неграмотности предметами и канцелярскими принадлежностями и о поставках работников комиссии продовольственным пайком первой категории» (1920); Постанову «Про боротьбу з неписьменністю» (1921); Постановление X Всероссийского съезда Советов после доклада Наркомпроса (1922); Декрет «Про ліквідацію неписьменності» (1923); Постанову Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів Російської Федерації «О ликвидации неграмотности среди допризывников» (1923); Постанову Ради народних комісарів УСРР «Про ліквідацію неписьменності

серед допризовників і осіб змінного складу терчастин» (1923); Постанову «Про культурну роботу на селі» (1924); Постанову «Про тиждень боротьби з неписьменністю» (1924); Постанову Центрального комітету Комуністичної партії України «Про роботу товариства «Геть неписьменність» (1925); Постанову Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу «Про роботу комісії з ліквідації неписьменності» (1925); Постанову Всеукраїнського центрального виконавчого комітету «Про введення навчання серед дітей» (1925); Протокол I Всеукраїнського з'їзду товариства «Геть неписьменність» (1927 р.) та ін. Зазначені документи стали підґрунтям для розробки програм дій широкого кола суб'єктів освітньої діяльності щодо подолання неписьменності та підвищення рівня грамотності населення у досліджуваний період, для організаційних і змістових засад взаємодії лікпунктів з органами центральної та місцевої влади, громадськими організаціями.

Окреслено змістово-процесуальні засади ліквідації неписьменності в Україні 1920–1927 рр.: створення і діяльність надзвичайних комісій з ліквідації неписьменності загальнодержавного та місцевого рівнів; організація і забезпечення діяльності лікпунктів, упорядкування мережі навчальних закладів лікнепу; пошук та підготовка педагогічних кадрів, організація інструкторських курсів для ліквідаторів неписьменності; залучення представників комсомольських та партійних осередків, громадськості, студентів, демобілізованих червоноармійців; робота загальнодержавних та обласних конференцій з питань методичного забезпечення; запровадження спеціальних умов організації освітньої діяльності з ліквідації неписьменності; спеціальний часовий режим для дорослих учнів, забезпечення пільгами всіх учасників ліквідації, навчання неписьменних рідною мовою, особлива регламентація звітності про виконану роботу, боротьба з рецидивом неписьменності, об'єднання зусиль лікпунктів та системи клубної роботи, запровадження приватної ініціативи, ведення обліку неписьменних і малописьменних, тематичні заходи з урахуванням часового критерію, забезпечення зв'язку між лікпунктами та політосвітніми установами, гурткова робота.

3. Визначено етапи ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках: 1-й етап – *початковий* (1919 – середина 1921 р.), що характеризується початком справи ліквідації неписьменності в Україні, прийняттям Радою народних комісарів першого документа, який регулював процес ліквідації неписьменності, Декрету «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» (1919) та ін. На виконання прийнятих постанов у країні відкривалися бібліотеки, робітничі клуби, школи неписьменних, народні університети і подібні освітні заклади.

2-й етап – *тимчасового згортання ліквідації неписьменності в Україні* (друга половина 1921 – перша половина 1923 р.). Причинами цього явища були: недостатність забезпечення через перехід ліквідації неписьменності з державного фінансування на місцеві кошти; зниження активності організацій, які відповідали за ліквідацію неписьменності; скорочення штатів в апараті надзвичайних комісій, політосвіт тощо. Водночас в Україні в більшості губерній при загальному згортанні боротьби за ліквідацію неписьменності заходами громадськості вона продовжувалася, проте не так інтенсивно.

3-й етап ліквідації неписьменності – *переломний* (1923 – друга половина 1924 р.) – характеризується розробкою чіткої нормативно-правової бази ліквідації неписьменності, конкретних планів її ліквідації серед різних верств населення;

формуванням громадської думки щодо необхідності лікнепу, створенням Товариства допомоги ліквідації неписьменності; визначенням джерел фінансування. Така активна діяльність позитивно відобразилася на наступних етапах ліквідації неписьменності в Україні.

4-й етап – *виходу із кризи в боротьбі з неписьменністю* (1925–1926 рр.), коли розвиток народного господарства та деяке зміцнення центрального й місцевого бюджетів до певної міри усталили та пожвавили справу народної освіти. При забезпеченні мінімальної матеріальної основи, у центрі й на місцях означився розвиток ліквідації неписьменності.

4. У дослідженні визначено принципи, завдання, зміст, форми і методи освітньої діяльності закладів з ліквідації неписьменності. Доведено, що у справі ліквідації неписьменності керувалися такими принципами: гуманізму, природовідповідності, індивідуалізації, диференціації, демократизму, зв'язку навчання і виховання з життям, свідомості, активності, самостійності, доступності, наочності, народності та ін. Зміст досліджуваного процесу полягав у реалізації низки завдань: поширення знань та підвищення освітньо-культурного рівня населення, розумове, моральне виховання та розвиток дітей і дорослих, соціалізація особистості дітей і дорослих. Досягненню поставленої мети у справі поширення грамотності сприяло використання таких методів, як: букво-складовий, звуковий, звуко-складовий, синтетичний, звуко-розкладовий, аналітичний, американський, аналітико-синтетичний, самостійне письмо, метод самостійної роботи, метод бесіди, метод пояснення та розповіді, екскурсійний, ілюстрації, демонстрації, бригадно-лабораторний та комплексний. Виокремлено організаційні форми (шкільні та позашкільні, індивідуальні, групові та колективні) навчально-виховної діяльності лікнепів; розкрито систему методичної роботи закладів ліквідації неписьменності (запровадження передового педагогічного досвіду, створення творчої атмосфери у колективі, поєднання різних форм організації теоретико-практичної освіти та самоосвіти, проведення анкетування, статистично-описової звітності).

Виявлено, що основними проблемами закладів з ліквідації неписьменності були низька матеріальна забезпеченість усієї справи у 1920–1927 роках, а також – нестача педагогічних кадрів.

Визначено основні причини невиконання плану ліквідації неписьменності: пізній початок регулярної культосвітньої роботи в УСРР; потреба в оволодінні грамотністю не лише дорослого населення, а й підлітків (10–14 років) та молоді (15–18 років), невідповідність завдань кампанії з ліквідації неписьменності фінансовим можливостям держави; недостатнє сприяння роботі лікнепу радянських, творчих та громадських організацій; слабкість апаратів лікнепу на місцях.

Отже, процес ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках як окреме соціально-педагогічне явище мав істотний вплив на формування освітнього потенціалу української нації, характеризувався специфікою впровадження, був обумовлений суспільно-політичними, економічними та соціально-культурними чинниками.

Незважаючи на віддаленість у часі, виправданим може бути перенесення основних ідей досліджуваного явища у практику сьогодення, а саме, з питань: співпраці державних органів влади з громадськими організаціями у розв'язанні соціальних проблем; забезпечення безперервною освітою окремих груп населення («діти вулиці», вимушені переселенці, колишні ув'язнені та ін.), запровадження

результативних форм освіти дорослих в умовах їхньої самоосвіти, перекваліфікації безробітних, опанування новою професією та ін.

Проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів процесу ліквідації неписьменності у 1920–1927 роках. Перспективними є вивчення національних та регіональних особливостей ліквідації неписьменності, дослідження ролі громадських організацій у справі поширення грамотності серед широких верств населення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Бойко О. М. Становлення та розвиток Ризинської ЗОШ І–ІІІ ступенів Звенигородського району Черкаської області / О. М. Бойко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. – 2009. – № 28. – С. 121–125.

2. Бойко О. М. Організаційний етап ліквідації неписьменності (1919–1922 роки ХХ ст.) / О. М. Бойко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ФПО Жовтий О. О., 2013. – Вип. 45. – С. 202–209.

3. Бойко О. М. Історіографічні дослідження процесу ліквідації неписьменності (20–30 роки ХХ століття) / О. М. Бойко // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 72–75.

4. Бойко О. М. Період тимчасового згортання ліквідації неписьменності в Україні (1921–1923 рр.) / О. М. Бойко // Історико-педагогічний альманах. – Умань, 2015. – Вип. 1 (20). – С. 79–84.

5. Бойко О. М. Становлення форм навчання у процесі ліквідації неписьменності в Україні 1920–1927 рр. / О. М. Бойко // Науковий вісник Мелітопольського пед. ун-ту. Сер.: педагогічні науки. – Мелітополь, 2015. – Вип. 1 (14). – С. 320–324.

6. Бойко О. Н. Этап становления ликвидации неграмотности (1919 – середина 1921 гг. XX века на территории Украины) / О.Н. Бойко // Естественно-гуманитарные исследования : междунар. журн. – Краснодар : ООО «Академия знаний», 2015. – № 8 (2). – С. 44–49.

Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Бойко О. М. Аспекти розвитку історії школи в с. Ризине / О. М. Бойко // Умань – 2009. Наука. Освіта. Молодь : матеріали Другої Уманської міжвузівської студ. наук. конф. / ред. кол.: Побірченко Н. С., Сонько С. П., Чепка О. В. – Умань : РВЦ «Софія», 2009. – С. 18–20.

8. Бойко О. М. А. А. Гончаренко – яскравий представник подвижників ліквідації неписьменності серед населення / О. М. Бойко // Здобутки вчених Черкащини : матеріали Уманської міжвузівської наук. конф. студ., асп. і молодих учених / ред. кол.: Побірченко Н. С., Сонько С. П., Чепка О. В. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2009. – С. 13–15.

9. Бойко О. М. Буквар як основний підручник на початковому етапі ліквідації неписьменності / О. М. Бойко // Умань – 2010. Наука. Освіта. Молодь : матеріали Третьої Уманської міжвузівської студ. наук. конф. / ред. кол.: Побірченко Н. С., Сонько С. П., Чепка О. В. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2010. – С. 15–18.

10. Wojko O. Likwidacja analfabetyzmu na Ukrainie w kontekście oświaty dorosłych (historyczno-pedagogiczny aspekt) / Wojko O. // Матеріали Міжнар. наук. конф. [«Człowiek w Europie – skąd i dokąd zmierzamy»]. – Torun : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011. – С. 216–220.

11. Бойко О. М. Особливості організації ліквідації неписьменності в Україні (1919–1922 роки ХХ ст.) / О. М. Бойко // Педагогіка і психологія: перспективні та пріоритетні напрямки досліджень : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2013. – С. 67–69.

12. Бойко О. М. Зміст педагогічного процесу в школах з ліквідації неписьменності (20 роки ХХ століття) / О. М. Бойко // Педагогічні та психологічні науки: історія розвитку, сучасний стан та перспективи досліджень : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 39–42.

13. Бойко О. М. Підготовка ліквідаторів неписьменності на території України (20–30 роки ХХ століття) / О. М. Бойко // Стан та перспективи розвитку педагогічних та психологічних наук : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2014. – С. 7–10.

Праці, які додатково відображають результати дисертації

14. Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монограф. / авт. кол.: І. В. Албул, О. Д. Балдинюк, Л. Д. Березівська, О. М. Бойко, Г. В. Бондаренко, О. О. Гоменюк, В. П. Ісаченко, Н. М. Коляда, О. О. Матрос, Ю. В. Підвальна, Н. С. Побірченко, І. Г. Резніченко, С. О. Роєнко, Л. В. Хоменко, О. М. Шевчук. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – С. 228–243.

АНОТАЦІЇ

Бойко О. М. Організаційно-педагогічні засади ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Умань, 2016.

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і вирішення важливого й актуального завдання, що полягає у виявленні та розкритті організаційно-педагогічних засад ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках. Виокремлено нормативно-правовий (схарактеризовано нормативно-правове забезпечення: законодавчі акти, постанови, положення, інструкції, декрети тощо), змістово-процесуальний (розкрито роботу надзвичайних комісій з ліквідації неписьменності загальнодержавного та місцевого рівнів, функціонування лікпунктів, підготовку педагогічних кадрів, роботу конференцій з питань методичного забезпечення, запровадження спеціальних умов організації освітньої діяльності з ліквідації неписьменності) та педагогічний (принципи, завдання, зміст, форми і методи освітньої діяльності закладів з ліквідації неписьменності) аспекти.

Визначено періодизацію розвитку ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках: 1-й – початковий етап (1919 – середина 1921 р.); 2-й – етап тимчасового згортання ліквідації неписьменності в Україні (друга половина 1921 – перша половина

1923 р.); 3-й етап – переломний (1923 – друга половина 1924 р.); 4-й – етап виходу із кризи в боротьбі з неписьменністю (1925–1926 рр.). Обґрунтовано особливості організації освітньої діяльності в закладах з ліквідації неписьменності в Україні у досліджуваній період.

Ключові слова: ліквідація неписьменності, лікпункт, організаційно-педагогічні засади, навчання грамоти.

Бойко О. Н. Организационно-педагогические основы ликвидации неграмотности в Украине в 1920-1927 годах. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины. – Умань, 2016.

В диссертации приведены теоретическое обобщение и решение важной и актуальной задачи, заключающейся в выявлении и раскрытии организационно-педагогических основ ликвидации неграмотности в Украине в 1920–1927 годах. Выделены нормативно-правовой (охарактеризовано нормативно-правовое обеспечение: законодательные акты, постановления, положения, инструкции, декларации и т. п.), содержательно-процессуальный (раскрыто работу чрезвычайных комиссий по ликвидации неграмотности общегосударственного и местного уровней, функционирования ликпункты, подготовку педагогических кадров, работу конференций по методическому обеспечению, внедрение специальных условий организации образовательной деятельности по ликвидации неграмотности) и педагогический (принципы, задачи, содержание, формы и методы образовательной деятельности учреждений по ликвидации неграмотности) аспекты.

Определены периодизацию развития ликвидации неграмотности в Украине в 1920–1927 годах: 1-й – начальный этап (1919 – середина 1921); 2-й – этап временного свертывания ликвидации неграмотности в Украине (вторая половина 1921 – первая половина 1923); 3-й этап ликвидации неграмотности – переломный (1923 – вторая половина 1924); 4-й – этап выхода из кризиса в борьбе с неграмотностью (1925–1926 гг.). Обосновано особенности организации образовательной деятельности в учреждениях по ликвидации неграмотности в Украине в исследуемый период.

Ключевые слова: ликвидация неграмотности, ликпункты, организационно-педагогические основы, обучения грамоте.

Boyko O. M. Organisational and pedagogical basis of illiteracy, liquidation in Ukraine in 1920-1927. – The manuscript.

Scientific thesis for the Degree of the Candidate of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.01 – Theory and History Education. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. – Uman, 2016.

The theoretical generalization and the solving of an important and urgent problem, that is provided to identify and disclosure organizational and pedagogical foundations of literacy in Ukraine in 1920–1927, are presented in the investigation.

Normative and jurisdictional regulatory means of literacy establishments functioning in Ukraine in the context of studied period are analysed, such as: laws and regulations of the

Central Committee of Party's Providing Committee (b), Central Committee of Communist Party (b) of Ukraine and the Government of the USSR and the Ukrainian SSR, which highlighted the work of the government on the development of education and poverty illiteracy.

The author distinguished four stages of literacy foundation development in Ukraine in 1920–1927 years:

1st – initial phase (1919 – mid 1921) which characterized by the beginning of illiteracy liquidation in Ukraine adopted by the Council of People's Commissars of the first document to regulate the process of literacy foundation, and is indicted by The Decree «On the Procedure of illiteracy liquidation among RSFSR's inhibitors» and others. Library workers' clubs, school of illiteracy liquidation, national universities and similar educational institutions were established to provide the Decree.

2nd – stage is the stage of temporary curtailment of literacy in Ukraine (second half 1921 – first half 1923). The reasons for this phenomenon were as follows: the transition from the state of literacy in local money supply, which estimates often barely taken due to lack of funds; mood of the organizations responsible for the illiteracy liquidation; staff downsizing, political education etc. However, in Ukraine, in most of provinces the general folding of the illiteracy liquidation the educational process continued, though not so intensive as before.

3rd – a crucial stage of literacy foundation (1923 – second half of 1924). – Developed a clear legal framework literacy, specific plans for its liquidation among the various segments of the population; was public opinion on the need for literacy classes were created Aid Society literacy; sources of financing.

4 – step out of the crisis in the struggle against illiteracy (1925-1926.). The period when the development of the economy and some strengthening of central and local government to a certain extent strengthened and revived the case of public education. When ensuring minimal material basis, the central and local literacy development.

The study defines the principles, objectives, contents, forms and methods of educational institutions to eliminate illiteracy. It is proved that the basic principles that guided in eliminating illiteracy, were: humanism, nature appropriate, individualization, differentiation, democracy, communication, training and education with life, consciousness, activity, independence, accessibility, visibility, nationality and others. The content of the studied process was to realize the following objectives: to disseminate knowledge and increase educational and cultural level of the population, education and mental development of children and adults, moral education and development of students, socialization of children and adults. Organizational forms are determined (school and after-school, individual, group and collective educational activities educational program); revealed a system of methodical work establishments literacy (introducing advanced teaching experience, creating a creative atmosphere in the team, a combination of different forms of theoretical and practical education and self-education, conducting surveys, statistical and narrative reporting).

The investigation proved out that the process of literacy in Ukraine in 1920–1927 years as a separate social-pedagogical phenomenon had a significant influence in shaping the educational potential of the Ukrainian nation, characterized by specific implementation was due to socio-political, economic and socio-cultural factors.

Keywords: literacy, liquidation point, organizational and pedagogical principles, teaching literacy.